

Hade de första svenska grammatikerna tyska förebilder?

Autor(en): **Teleman, Ulf**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Beiträge zur nordischen Philologie**

Band (Jahr): **37 (2004)**

PDF erstellt am: **10.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-858199>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

ULF TELEMAN, LUND

Hade de första svenska grammatikerna tyska förebilder?

Bakgrunden

I början av 1600-talet hade Johannes Buræus intresserat sig för den samtida svenskans ortografi och morfologi, men han kom inte längre än till några intressanta fragment. Ett halvsekel senare arbetade Georg Stiernhielm på att utveckla ordförrådet, och under 70-talet skrev Samuel Columbus sin svenska ordskötsel som dock förblev otryckt ända in i vår tid.

Studiet av den moderna svenskan tog på allvar fart under den karolinska tiden, särskilt under seklets sista decennium. Petrus Lagerlöf, professor i romersk värtalighet i Uppsala, gav privata kollokvier på svenska om svenskans stavning och ordförråd och framlade en avhandling i svensk ortografi (1694). Kollegan Ericus Aurivilius, professor i juridik, var författare till en värdefull avhandling i svensk stavning (1693). Redan i slutet av 80-talet hade han utarbetat en skarpsinnig svensk grammatik, som tyvärr förblev ofullbordad. I huvudstaden hade en lägre tjänsteman, Johan Salberg, gett lektioner i svenska till förnåma utlänningar och börjat skriva en svensk grammatik, som dock inte heller den blev färdig. Gabriel Wallenius i Åbo hade redan år 1682 utgivit en ganska obetydlig svensk grammatik. Den första allsidiga svenska grammatiken som trycktes blev därför komministern Nils Tiällmanns (1696). En viktig roll i tidens standardiseringsdiskussion spelade dessutom biskop Jesper Swedberg och arkiatern Urban Hiärne, men deras viktigaste skrifter *Schibboleth* respektive *Orthographia svecana* utkom först 1716 och 1717 (för en otryckt tidigare version av Hiärnes stavningsprogram se Hernlund 1883).

Bakgrunden till detta intresse för grammatik och standardisering var nog de stora textprojekt som initierades av Karl XI. Sverige hade blivit en stormakt och kungen förde med fast hand en centralistisk politik för att sammanfoga rikets alla delar till en politisk, militär, rättslig och religiös enhet. Nyckelordet var uniformitet. En ny riksgiltig kyrkolag och en ny kyrkoordning stadfästes. Arbetet på en ny nationell lag sattes i gång med full energi. Kungen såg vidare till att landet fick en gemensam katekes, skriven av ärkebiskopen, och efter vissa teologiska bråk utgavs också en riksgiltig psalmbok. Och framför allt: en ny kyrkobibel förbereddes och trycktes 1703. En viss betydelse hade säkert också arbetet i Antikvitetskollegiet där man på

statligt uppdrag gav ut ett flertal fornsvenska och fornisländska texter. Kollegiets arbete med äldre språk ökade nog medvetenheten också om det samtida språkets tillstånd och behov.

De svenska grammatikerna var pionjärer, men de saknade naturligtvis inte förebilder. Att åtskillig litteratur var tillgänglig t.ex. i Stockholm kan vi se av Tiällmanns flitiga hänvisningar till grammatikor i grekiska, hebreiska, latin, tyska, franska, polska och danska. Det är knappast troligt att han läst allt han refererar till, men en del titlar återkommer så ofta att det verkar som om han har haft böckerna på sitt skrivbord. Hans oftast citerade föregångare är dansken Peder Syv. Tiällmann nämner också Pontoppidans omfångsrika danska grammatik, som han dock inte verkar ha läst. (De spända politiska relationerna mellan Sverige och Danmark hindrade tydligen inte det intellektuella utbytet!) Som nummer två bland Tiällmanns referenser kom Vossius' stora latinska grammatik (kallad Aristarchus). Rätt ofta hänvisas också till Priscianus och Sanctius' Minerva, men faktiskt inte till Donatus minor som nog var ett självklart startkapital för alla som skrev tidens modersmålsgrammatiker (Wollin 1984). Den latinska ortografin var en given utgångspunkt för stavningen alltsedan det svenska skriftspråket etablerats med hjälp av det latinska alfabetet. Likaså gav latingrammatikernas lära om ordklasser, accidenser och paradigm en näraliggande modell för hur andra språk skulle beskrivas. Den svenska grammatiken hade sina rötter i latinundervisningen där den växte fram som ett pedagogiskt hjälpmedel. Det var först senare som den blev ett redskap för att regelbinda och standardisera svenskan.

Nummer tre i Tiällmanns tio-i-topp-lista var den tyske grammatikern Justus Georg Schottelius, som han t.o.m. en gång kallar för „den tyske Varro“. Också andra tyskar nämns, men inte så ofta: 1500-talsgrammatikern Johannes Clajus, den samtida Daniel Georg Morhof och Alstedius' encyklopedi som också innehöll språkligt stoff. Det är inte osannolikt att Tiällmann hade dessa böcker åtkomliga för konsultation under arbetets gång. Hans danske kollega Pontoppidan nämnde utöver Clajus och Schottelius den tidige grammatikern Ölinger, som kanske också var tillgänglig för de svenska grammatikerna.

Den språkliga situationen i Sverige under slutet av 1600-talet hade vissa likheter med den i Tyskland några decennier tidigare. Skriftspråket kännetecknades av stor variation i Tyskland liksom i Sverige under den karolinska tiden. Luther hade språklig auktoritet i de tyska protestantiska länderna, liksom de svenska biblarna från 1540 och 1618 hade det i Sverige trots eller på grund av sin starkt ålderdomliga karaktär. En viktig skillnad var att Sverige hade ett givet politiskt och språkligt centrum, medan Tyskland hade inte bara ett hov utan flera. Medan omsorgen om det enhetliga språket i Sverige speglade den svenska statens enhetspolitik, var standardiseringssträvandena i Tyskland snarast en reaktion på den politiska splittringen och försvagningen under och efter det trettioåriga kriget.

Som Jellinek (1913-14) och senare bl.a. Schletter (1985) och Gardt (1994) har framhållit, präglades Tyskland av språkliga spänningar, även om oftast hovspråket i

Meissen ansågs som den bästa modellen för ett gemensamt högtyskt språk. Detta ledde till en teoretisk motsättning mellan språkvetare med meissniskan som modersmål och språkvetare från andra håll. De förra framhävde *consuetudo*, dvs. överklassens levande talspråk i Meissen, som det viktigaste rättesnöret för ett gemensamt högtyskt språk. De senare ville skapa ett högspråk med de bästa dragen ur olika dialekter, funna genom att man deducerade de gemensamma generella reglerna i språket genom den s.k. analogiprincipen. Inte oväntat var det bland de senare som de mest kompetenta grammatikerna fanns, särskilt Schottelius. Striden om den tyska standardnormen blev intensiv och kom att kallas ett *bellum grammaticale*. (Även Sverige fick sedan sitt *bellum grammaticale* om en central stavningsfråga – vokal- och konsonantgeminatjonen – runt sekelskiftet 1700.) Den tyska diskussionen om standardisering ledde till formulering av generella principer för gott språk. Den ena sidans kombattanter hyllade det talspråkliga bruket medan de andra språkvetarna framhöll analogiprincipen och ofta också det skriftspråkliga bruket.

Bruket och analogin som språkliga rättesnören var mer eller mindre övertagna från den klassiska retoriken, särskilt Quintilianus, och vi återfinner dem också i den svenska diskussionen under 1600-talet och 1700-talen. I Sverige återropade gärna samme författare båda grundsatserna – varvid analogin kallades *genius linguæ* – utan att man närmare förmådde utreda hur de hängde ihop eller kunde förlikas med varandra (Teleman 2002, kap. 3). Också tyska språkvetare, t.ex. Stieler försökte förena olika „*Lehrsätze*“ för ortografen: skrifttraditionen, ljudenligheten och *genius linguæ* (se t.ex. Gardt 1999:133). Liksom i Tyskland talade man i Sverige gärna om sitt språks *genius* som mera manligt än kvinnligt. Flera tyska tänkare menade dessutom att det förelåg ett mera direkt förhållande mellan uttryck och innehåll i tyskan än i andra språk, ungefär som när Stiernhielm i Sverige ansåg att svenska ord låg särskilt nära tingens egentliga (paradisiska) namn.

Man kan nu fråga sig i vilken utsträckning de svenska grammatikerna runt sekelskiftet 1700 tog intryck av sina tyska föregångare, framför allt av den dominerande Schottelius (som enligt Jellinek gjorde sina föregångare föråldrade). En infallsvinkel kunde då vara att studera behandlingen av de aspekter av svenskan som avvek från latinet men som överensstämde med tyskan. Vi bortser alltså från beskrivningen av t.ex. den svenska passiven (som erinrar om den latinska men inte om den tyska), adjektivets komparation som liknar både tyskans och latinets eller den svenska slutartikeln (som avviker från både latinet och tyskan).

I ortografen var den mest intressanta avvikelserna mellan latinet och svenskan eller tyskan återgivningen av kvantiteten hos vokalen och den följande konsonanten i betonad stavelse, framför allt i enstavningar som den moderna svenskans *tal*, *tall*. Det standardiserade renässanslatinets hade inga geminerade vokaltecken i samma stavelse och heller inga geminerade konsonanttecken i slutet av enstavningar.

Också i systemet av ordklasser finner vi liknande fall där tyskan och svenskan avviker från latinet. De fristående artiklarna existerade inte i latinet, och man blev tvungen att avgöra om de i svenskan och tyskan var en ny ordklass, en sorts pro-

nomen eller ett auxiliarium som bara angav en ny accidens hos nomenen, ungefär som hjälpverben i vissa tempora uttryckte det som i latinet hade angivits med suffix. Distinktionen mellan substantiv och adjektiv var ett annat testfall. I latingrammatiken hade de tillsammans utgjort ordklassen nomen, vilket var förståeligt med tanke på överensstämmelser i böjningen och accidenserna. Men i tyskan och svenskan var situationen en annan. Skulle man våga bryta mot latinmönstret?

En central del av böjningsläran var substantivets deklinationer och verbets konjugationer. Här hade de svenska och tyska grammatikerna inte stor hjälp av latingrammatiken. Skulle man orka frigöra sig och hur skulle i så fall resultatet bli?

Böjningssystemen i såväl svenskan som tyskan reducerades gentemot latinet, t.ex. i fråga om substantivets kasus. De tyska och svenska adjektivens flexion blev enklare än i latinet, men ändå uppstod en ny distinktion: den definitiva gentemot den indefinita böjningen. Också tempussystemen reorganiserades, inte bara så att suffix ersattes med hjälpverb utan också genom att tempusen fick delvis nya innehåll. Ett fall var den nya distinktionen i tyska och svenska mellan det enkla preteritum och det sammansatta perfektum som bara delvis sammanföll med latinets motsvarande tempora.

Låt oss se efter hur Schottelius och svenskarna löste de här problemen och om de senare möjligen kan ha övertagit de tyska grammatikernas idéer.

Stavning och ordstruktur

Svenskan hade under medeltiden både långa och korta betonade stavelser, men i flertalet dialekter förlängdes efterhand de korta stavelserna så att antingen vokalen eller dess efterföljande konsonant blev lång. Om vi bortser från de fall då vokalen följdes av konsonantgrupp, så skulle alltså en fonetisk stavning under 1600-talet återge följande typer av kvantitet i betonade en- och tvåstaviga ord:

- a) ... V:K
- b) ... VK:
- c) ... V:KV
- d) ... VK:V

Om distinktionen systematiskt skulle återges med geminering förelåg följande principiella möjligheter exemplifierade med de ord som i dagens svenska stavas *hat*, *hatt*, *hatar*, *hattar*:

	1. Vokalgem.	2. Kons.-gem.	3. Vokal- och kons.-gem.
a)	haat	hat	haat
b)	hat	hatt	hatt
c)	haatar	hatar	haatar
d)	hatar	hattar	hattar

Som vi ser var det konsonantgemineringen som segrade i svenskan. Den förespråkades av Aurivillius, Tiällmann och Swedberg. Vokalgemineringsalternativet utarbetades och försvarades ihärdigt av Urban Hiärne. Utåt sett framstod Swedberg och Hiärne som huvudkombattanterna (i striden om hur Karl XII:s bibel skulle stavas), men tydligast framställdes konsonantgemineringsalternativet av Tiällmann. (För överskådlighetens skull bortser vi här från det faktum att många förespråkade både vokal- och konsonantgeminering, inte bara som ett sätt att ange kvantitet utan också för att särskilja homofona ord.)

Vi måste komma ihåg att det segrande alternativet gynnades av att stavningen 2d *hattar* var en given utgångspunkt: den var väletablerad i svenskan och direkt övertagen från den latinska ortografin (*vallis, ossis*), och inte ens Hiärne vågade här föreslå en ändring. Tiällmann utgick alltså från denna form, och hans huvudargument var en hänvisning till vad han såg som själva „genius linguæ“, nämligen att stamstavelsen alltid skulle återges på samma sätt i olika böjningsformer. Stavade man *hatten* skulle man också stava *hatt*; det rätta var att avstava *hatt-en* och inte *hat-ten* på det latinska viset. Man diskuterade (ännu) inte det fonetiskt antiintuitiva i att på detta sätt markera konsonantlängden (som man inte kunde höra) i stället för vokallängden (som man lätt kunde höra).

Hiärne var inte intresserad av morfemgränser utan hade ett konsekvent resonemang med utgångspunkt från fonetiska stavelser och den traditionella latinska avstavningen. Också han började med *hattar* som den givna stavningen och med *hat-tar* som dess givna struktur. Hans tes var något förenklat att vokalen var kort när stavelsen täpptes till av en efterföljande konsonant: därför stavade man helt rätt *hat-tar* men *ha-tar*. I enstaviga ord med lång vokal var man tvungen att dubbla vokalen i ord som *haat* för att ange vokallängd eftersom stavelsen var stängd av en konsonant. Att ha två vokaler i samma stavelser bekymrade honom inte; de utgjorde ju bara tillsammans en sorts identitetsdifong. Hiärne ansåg följdriktigt att brukets stavningar *at, vil, skal, al* (alternativt *att, vill, skall, all*) var korrekta och menade att man borde kunna skriva också andra enstaviga med kort vokal enligt detta mönster – även om han misströstade om att kunna rå på bruket här. Hiärnes stavning var således varken vokalgeminerings- eller konsonantgemineringsalternativet utan en kombination av de båda. Den stred flagrant mot önskemålet om att behålla rotmorfemen ortografiskt intakta genom böjningen: man skulle ju stava *haat* men *hatet* och (helst) *hat* men *hatten*.

Vi ska här inte följa ämnet i alla dess invecklade detaljer utan gå vidare till frågan om Tiällmann och hans meningsfränder var självständiga eller hade hämtat inspiration utifrån. Det verkar då onekligen troligt att i varje fall Tiällmann påverkats av Schottelius. Grundbulten i Schottelius' grammatiska teori var att kärnan i det tyska språket utgjordes av de (mestadels) enstaviga stamorden (dvs. rotmorfemen). För Schottelius var det en självklarhet att dessa stamord såvitt möjligt alltid skulle stavas på samma sätt: hette det *Pferdes* i genitiv skulle man stava *Pferd* och inte *Pfert* eller *Pferdt* i nominativ (1663:191). Och om konsonanten geminerades framför

en ändelse, skulle den också gemineras i ordslut: man skulle alltså skriva *lass* i imperativ därför att man i infinitiv skrev *lassen*. Detta var vad Schottelius menade med analogi. Tiällmann nämner faktiskt tyskan som en parallell (1696:147): „Alltså är icke vocalium utan consonantium fördubbling nödig, rätt ock god äfter vårt språks genium ock Tyskarnas bruk.“ Strax därefter hänvisar han dessutom till Morhof och Clauberg. På ett annat ställe (1696:191) hänvisar han direkt till Schottelius för grundsatsen att „literæ radicales (monosyllaborum) böra åtskillias ifrån accidentibus“.

Tiällmann tillämpade den morfologiska principen också i andra stavningsfrågor, framför allt vid återgivningen av det icke-initiala *v*-ljudet: eftersom man skrev *haf* borde man också stava *hafet* (inte: *hafvet*).

Däremot har jag inte funnit förebilder för Hiärnes skarpsinniga försvar för vokalgemineringen. En samtida språktyckare, Johannes Jacob Pfeif, var emot all geminering i enstavningar och ville markera vokalkorthet (!) med accent. Den idén skulle han kunna ha fått av Zesen, en annan deltagare i det tyska *bellum grammaticale*, som ville använda accenter på vokalen för att ange inte bara lång utan också kort kvantitet (Jellinek I:154).

Också andra punkter i de svenska stavningsreformatorernas program känns igen från den tyska debatten, men de är alla av den karaktären att sådana tankar lätt kunde ha kläckts utan inflytelser utifrån: byte av *ck* mot *kk*, ingen dubblering av konsonant efter konsonant, tydlig uppdelning mellan *u* och *v* eller *i* och *j* som tecken för vokal respektive konsonant etc.

Ordklassindelningen

Våra två testfall är kategoriseringen av de fristående artiklarna och uppfattningen av relationen mellan substantiv och adjektiv.

Till skillnad från latinet hade svenskan och tyskan bestämda och obestämda (fristående) artiklar, och latingrammatiken kunde alltså inte ge någon ledning hur dessa nyheter skulle beskrivas. Däremot kunde man snegla på grekiskan som ju hade bestämda artiklar. I tidens grekiska grammatikor utgjorde den bestämda artikeln en egen ordklass (så t.ex. Gezelius 1685). Beskrivningen komplicerades för svenskans del av att t.ex. tyskans bestämda artikel inte bara motsvarades av *den* utan också av substantivsuffixet *-en*. Tiällmann och Salberg var starkt upptagna av den bestämda slutartikeln och hade den i dag förbluffande åsikten att suffixet *-en/-et* trots betydelskillnaden var samma morfem som den (fristående) obestämda artikeln *en/ett*. (Man kan kanske jämföra med att också den samtida grekiska grammatiken talade om två artiklar: præpositivus (= fristående artikel) och postpositivus (relativpronomen!).

Trots att den latinska uppsättningen av ordklasser i andra avseenden verkar ha uppfattats som universell, kan man notera att Aurivillius och Tiällmann upprättade en särskild ordklass för artiklarna precis som Schottelius och andra tyska grammatiker. Salberg var originell genom att inte fatta artiklarna som en särskild ordklass. Han verkar inte ha tänkt färdigt på denna punkt, men han föreställde sig nog artiklarna som en sorts pronomen. I ett av de två föreliggande manuskripten kallas den obestämda artikeln för ett numerale och den bestämda för ett demonstrativt pronomen. Samtidigt säger han att de bestämda artiklarna är av två slag, postpositiva och prepositiva, av vilka de senare entydigt hänförs till substantivens kasusaccidens.

I Schottels *Ausführliche Arbeit* kallas artikeln för „Geschlechtswort“. Författaren tänkte sig, liksom andra, att artiklarnas huvudfunktion var att utmärka det följande ordet som ett nomen och att visa vilket genus det hade. Dansken Syv använde i samma anda beteckningen „Skelord“, och även de svenska grammatikerna säger gärna att artiklarna är strukturmarkörer. Tanken tycks ha varit att artiklarna semantiskt inte var särskilt intressanta, eftersom latinet klarade sig så bra utan dem. Ändå karakteriseras artiklarna semantiskt på olika sätt av de tyska och de svenska grammatikerna, oftast så att den bestämda artikeln sägs utpeka referenten som något visst medan den obestämda artikeln bara hänför referenten till en sort. Inträffat är här främst Aurivillius som särskilt i sin karakteristik av substantivets bestämda och obestämda former röjer en påfallande skärpa (se Teleman 1984). Schottelius' beteckningar var „unbenennend“ respektive „benennend“ vilket möjligen kunde tyda på att han insåg den semantiska släktskapen mellan egennamn och substantiv i bestämd form.

Distinktionen mellan adjektiv och substantiv kan behandlas kort. Schottelius och hans svenska kolleger följde helt enkelt den latinska grammatiken. Trots att det morfologiska bandet mellan de båda typerna av nomen var svagt och betydelskillnaden tydlig i deras språk, bibehölls alltså den sammanhållna klassen nomen av dem alla. Aurivillius' och Tiällmannns texter är på sin höjd kompromisser eftersom de i sin disposition ger adjektiven en särhållen beskrivning, medan Schottelius låter genomgången av accidenserna skymma väsensskillnaden mellan substantiv och adjektiv. Inte heller i syntaxen, som annars tar upp olikheter mellan adjektiv och substantiv, gör han någon systematisk uppdelning i dispositionen. Salberg går sin egen väg såtillvida att han gör åtskillnaden mellan appellativer och proprier till den överordnade distinktionen, varefter appellativerna delas upp i substantiv och adjektiv.

Sammanfattningsvis måste man konkludera att svenskarnas uppfattning av ordklasserna inte behöver ha påverkats av de tyska föregångarna: deras kännedom om grekisk och latinsk grammatik är tillräckliga förklaringar till deras val av ordklassindelning.

Deklinationer och konjugationer

Att substantiven och adjektiven skulle skiljas åt i fråga om deklination var klart, men hur skulle man bäst redovisa substantivens olika böjningsmönster? I latingrammatiken brukade deklination definieras som „*variatio per casus*“, och i tyskan – där läget var ett annat än i svenskan – hade Albertus försökt uppställa deklinationer utifrån genitivändelserna (Jellinek II:222f). I svenskan var kasusändelserna ett allför fattigt system för att kunna fungera som en praktisk indelningsgrund: alla substantiv tog ju *-s* i genitiv och några andra kasusändelser fanns knappast. Schottelius liksom Clajus valde genus som översta indelningsgrund. Samma gjorde i Sverige Tiällmann för sin ganska torftiga redovisning av substantivens deklinationer – läsaren får felaktigt intrycket att alla ord av ett visst genus böjs på samma sätt.

Aurivillius stannade i stället för pluraländelsen som deklinationernas karakteristikum. Det system som han uppställer först (s. 38) sammanfaller med det som senare kom att användas i svensk grammatik: *-or* (fem.), *-ar* (mask el. fem.), *-er* (mask. el. fem.), *-∅* (neutr. på konsonant), *-n* (neutr. på vokal). En tysk föregångare hade han i Ölinger (1573) som också hade indelat substantiven i deklinationer efter pluraländelserna (*-er*, *-en* och *-∅*).

Liknande svårigheter hade man vid uppställandet av verbets konjugationer. Det man här är mest spänd på är om författarna i Tyskland och Sverige såg den ändamålsenliga gränsen mellan starka och svaga verb. Här skiljs ju verben åt i både preteritum och perfekt particip (inklusive svenskans supinum).

Schottelius gjorde det lätt för sig genom att bara skilja på regelbundna („*gleichfliessend*“) och oregelbundna („*ungleichfliessend*“) verb. Gränsen drogs mellan verb som har vokalväxling och sådana som inte har det – troligen eftersom Schottelius var så fixerad vid att stamstavelsen helst skulle ha samma form, inklusive samma vokal, i hela paradigmet. Med denna indelning slogs alltså verb med avljud ihop med svaga verb med „*Rückumlaut*“ (som det senare skulle komma att heta). Ölinger (1573) hade i stället betraktat de starka verben som regelbundna och indelat dem i tre konjugationer, medan de svaga verben buntades till en oregelbunden konjugation.

I Sverige hade Buræus förutsättningslöst laborerat med olika sätt att särskilja konjugationer utan att stanna för något. Aurivillius nämner möjligheten att utgå från perfekt (vilket skulle ha gett en indelning i svaga och starka) men nöjde sig med den misslyckade lösningen att utgå från infinitivens slutvokal. Därmed hamnade de viktigaste böjningsskillnaderna inom en av grupperna, nämligen den där infinitiverna slutade på *-a*. Det var sannolikt latinsgrammatikens indelning efter infinitivändelserna som här ledde Aurivillius fel. Han var i gott sällskap med sin tyske kollega Clajus 1578 som gick igenom böjningen av verben sorterade efter de tre sista bokstäverna i infinitiven.

Tiällmann som annars inte utmärker sig för klarhet och systematik fann den mest rättvisande lösningen. Hans konjugationer är följande:

1. Presens på *-ar*
2. Presens på *-er*
 - a) regelbundna (= svaga verb med *-de/-te* i imperfekt)
 - b) oregelbundna (= starka verb och svaga med vokalväxling)
3. Presens på *-r*
 - a) regelbundna (= svaga verb som *sy*)
 - b) oregelbundna (= starka verb som *se*)

Tiällmann hade funnit en välfungerande indelning; hopslagningen av typerna i 2b, jfr Schottelius, var den enda skönhetsfläcken.

Inte heller i fråga om deklinationer och konjugationer kan vi alltså finna något tydligt tecken på att svenskarna tagit uppenbara intryck av de tyska auktoriteterna.

Ett magrare böjningssystem

De testfall vi här ska granska är reduktionen i kausböjningen, indefinit och definit adjektivböjning samt förskjutningarna i tempusystemet.

Både tyskan och svenskan saknade latinets ablativ och vokativ som böjningsformer. I substantivböjningen var dessutom distinktionen mellan nominativ och akkusativ svag. I svenskt samtidspråk hade dativen i stort sett försvunnit. För de svenska grammatikerna var det ett problem att den morfologiskt konservativa bibeln höll liv i ett sedan länge dött kasussystem.

Schottelius definierade kasus som en ändelse, ja han kallade t.o.m. ablativen i tyskan för en ändelse: „Die Nehmende ist die sechste Endung, wodurch man etwas von einem Dinge wegnimmt [...]“ (1663:299). Det är då inte så förvånande att han räknar med sex kasus i tyskan liksom i latinet: nominativ, genitiv, dativ, akkusativ, vokativ, ablativ. Samtidigt säger han att nominativ, akkusativ och vokativ alltid är lika, liksom dativ och ablativ är det (s. 302f). I paradigmerna anges ablativen med prepositionen *von* och vokativen med interjektionen *o*. (Detta kan förefalla sentida läsare löjligt, men egentligen är skillnaden inte så stor mot att räkna med sammansatta tempus som perfekt där latinet bara hade en böjningsändelse.) Redan Clajus hade noterat att kasus var svagt markerat i substantiven men bättre i artiklarna.

Aurivillius ger ungefär samma bild, också för samtidsspråkets flexio recentior (som han skiljer från bibelspråkets flexio antiquior), trots att svenskan enligt honom egentligen inte har mer än tre kasus „om man utgår från ändelserna“ (s. 36, 39). I paradigmerna över substantiv står det i enlighet med detta „sim. nom.“ vid alla kasus utom nominativ och genitiv, och oftast återstår alltså enligt Aurivillius i realiteten bara de två ändelsekasusen nominativ och genitiv.

Salbergs grammatik avstannar mitt i avsnittet om nomenen, men det verkar som om han tänkt ge samma bild av svenskans kasus som Aurivillius. Också Tiällmann ger i sak denna beskrivning, även om kasusreduktionen här syns ännu tydligare eftersom han i varje paradigm slår ihop nominativ / dativ / ackusativ / ablativ till en form.

Varför denna respekt för de latinska kasusen? Trots att t.o.m. den grekiska grammatiken klarar sig utan ablativ, håller man kvar vid latinets system i de svenska och tyska grammatikorna. Antingen föreställde man sig detta som en sorts universell djupstruktur eller var kasuslistan bara ett pedagogiskt hjälpmedel i latinundervisningen. En annan, rimlig möjlighet är att de sex kasusen i svensk och tysk grammatik betraktades väsentligen som syntaktiska kategorier. Man hade helt enkelt behov av „nominativ“ som beteckning på subjekt, „ackusativ“ som namn på direkt objekt etc.

Redovisningen av kasus i tyska och svenska är alltså likartad, men överensstämmelsen beror på den gemensamma respekten för den latinska grammatiken.

Indefinit och definit adjektivböjning identifierades (under andra namn) av både Schottelius och svenskarna Aurivillius och Tiällmann (Salberg hann inte så långt). Schottelius kopplar böjningen till den obestämda respektive bestämda artikeln men nämner också att den indefinita böjningen används i vissa fall där artikel saknas. Hans föregångare Ölinger hade faktiskt en effektivare indelning av adjektivens böjning när han ordentligt skiljer på articulatus (attributivt efter bestämd artikel), inarticulatus (attributivt utan bestämd artikel), absolute (predikativt).

Den bild som Aurivillius ger av adjektivens båda böjningar är parallell med Schottelius'. Han noterar att den definitiva böjningen också brukas efter possessiva pronomen (s. 109). Tiällmann lyfter ut pluralen (rimligt nog eftersom pluralformen inte skiljer mellan definit och indefinit). I singularis skiljer han mellan „primus“ och „secundus“ (dvs. indefinit och definit) precis som i substantiven. Han påpekar att man i tyskan gör en liknande skillnad (1696:186). Dessutom får vi veta att den definitiva böjningen används även i vokativ: „du gode mann“ (1696:189).

Också i adjektivböjningen ser vi en överensstämmelse mellan Schottelius och svenskarna. Men rör det sig om påverkan? Tveksamt. Det troliga är att svenskarna på grund av sin upptagenhet av substantivets bestämdhetsböjning haft lätt att själva upptäcka en liknande distinktion i flexionen av adjektiven. Dessutom kan de ha tagit intryck av Buræus som enligt Lindroth långt tidigare hade identifierat de två adjektivböjningarna (Lindroth 1911-12:298).

För de tyska och svenska pionjërgrammatikerna var det frestande att likställa latinets imperfekt (t.ex. *vocabam*) med tyskans/svenskans finita böjningsform för förfluten tid och likaså latinets perfekt (t.ex. *vocavi*) med det egna språkets sammansatta tempus där hjälp verbet *ha* i presens utgjorde en verbförbindelse tillsammans med

perfekt participformen av huvud verbet. De latinska formernas betydelser överlappade ju dessutom med de nämnda motsvarigheterna i tyska och svenska. Men den överlappningen var som bekant inte komplett, och frågan är om man var medveten om skillnaden.

Schottelius jämförde tyskan med latinet, och vi har bara hans förtyskade termer som en antydning om vad han menade att tempusuttrycken hade för betydelse. Lite förvånande översätter han imperfekt med „fastvergangen“ och perfekt med „vergangen“.

Aurivillius är lite mera specifik i sin inte helt genomarbetade framställning. Han uppställer tre betydelseskategorier för att karakterisera svenskans imperfektum och perfektum: 'imperfectum', 'præteritum definitum' och 'præteritum indefinitum'. De två första betydelserna tillkommer svenskans imperfektum och den sista gäller för svenskans perfektum. De tre betydelseskategorierna definierar Aurivillius så här (s. 126f):

imperfectum:

„quod medium quasi est inter præsens et præteritum, notatque actionem vel passionem partim præteritam, partim præsentem“: *han taladhe*

præteritum definitum:

„quod sub terminatione imperfecti continetur rem tamen seu actionem vel passionem, jam, et quidem certo aliquo temporis momento, peractam subinnuit“: *jag sadhe ... då eller då ...*

præteritum indefinitum:

„quod simpliciter rem aliquam peractam notat, nihilque attenditur, quo tempore, nuper an dudum peracta sit, neque alterius rei vel actionis consecutionem respicit“: *Gudh hafwer skapat himmel och jord.*

(Jag har ersatt brödtextens ursprungliga „plusquamperfectum“ med „præteritum definitum“ enligt en rättelse i en not av Aurivillius själv.)

Här framgår det tydligt att svenskans imperfekt betydelsemässigt överskrider latinets imperfekt och också används som latinets perfekt i dess delbetydelse av „præteritum definitum“. Betydelseangivelsen för det svenska perfektum är likaså ganska rättvisande. Däremot är den semantiska karakteristiken av „imperfectum“ knappast bättre än Schottelius'. Troligen ville båda författarna fånga den durativa aktionsarten – som ju också är vanlig för presens – hos det latinska imperfektum och dess svenska/tyska översättning. I sin lilla latinska grammatik karakteriserade Vossius imperfektum som utvisande något påbörjat men inte avslutat, och i sitt större verk förde han imperfekt vid sidan av presens till gruppen „infectum“ mot „perfectum“, där perfekt och pluskvamperfekt hörde hemma (lib. 3:58f).

Tiällmann verkar mest intresserad av tempussuffixens ursprung och han hävdade att de var suffixa occulta, dvs. nedgraderade hjälpverb. Presensändelsen var enligt honom ett förklätt *är* och de svaga verbens preteritumändelse var förstås *hadhe*. Hans betydelsebeskrivning av tempora är inte till stor hjälp. Svenskt imperfektum likställs dels med latinskt såtillvida att det anger „ofullkomlig tid (som utviser när

någen gjorde eller något skede)“. Men det anger också vid sidan av perfektum „förfluten eller fullkommen tid“. Att dessa båda former då ändå har olika innebörd säger han inget om. Här är Aurivillius den klart bäste beskrivaren.

Inte heller i fråga om beskrivningen av skillnaden mellan det enkla preteritum och det sammansatta perfektum kan man säga att svenskarna har haft någon glädje av föregångarna i Tyskland. I varje fall verkar det som om Aurivillius nått ett stycke längre. Det är hans beskrivning som hör framtiden till.

Slutsats

Vi har sett att Schottelius' idé om stamorden och de böjda ordens morfologiska struktur med all sannolikhet kom att påverka de första svenska grammatikerna. Den användes framför allt till standardiseringen av kvantitetsåtergivningen men kom också till nytta i andra avseenden. Tanken utvecklades vidare under 1700-talet av Erik Ekholm och spelade en viktig roll i Leopolds auktoritativa stavningslära 1801. (Se om dessa senare skeden Teleman 2002.)

Däremot är det svårt att peka på inflytelser från de tyska grammatikerna i resten av grammatiken, i de avseenden där svenskan och tyskan på ett likartat sätt avvek från den latinska språkstrukturen.

Lite överraskande är det att de svenska grammatikerna, som annars gärna betygade sin språkliga patriotism, inte kände sig manade att försvenska den grammatiska nomenklaturen i Schottelius' eller Peder Syvs efterföljd. Tiällmann ger pliktskyldigast en del svenska översättningsord vid sidan av de latinska termerna, men det är de senare som används i den löpande texten. Översättningarna är ibland direkt modellerade på latinet, som när adverb blir „tillord“ och preposition „förord“. Kanske är „tidord“ påverkat av det tyska „Zeitwort“, och det är inte osannolikt att det konstiga „medelord“ för particip är en överföring av Schottelius' „Mittelwort“. Men på det hela taget har de svenska grammatikerna föredragit att bibehålla de latinska termerna, oftast dock utan latinsk ändelse.

Litteratur

- Andersson, Aksel (1884): *Om Johan Salbergs Grammatica svetica. Ett bidrag till kändedomen om 1600-talets svenska*. Uppsala.
- Aurivillius, Ericus (1693): *Cogitationes de Lingvæ Svionicæ, qualis hodie maxime in usu est, recta scriptura & pronunciatione [...]*. Uppsala.
- Aurivillius, Ericus [1884]: *Grammaticæ Suecanæ specimen*. Utg. Gustaf Stiernström. Uppsala.
- Clajus, Johannes (1587 [1884]): *Die deutsche Grammatik des Johannes Clajus, Ältere deutsche Grammatiken in Neudruck II, 1894-1897*.

- Gardt, Andreas (1994): *Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung. Entwürfe von Böhme bis Leibniz*. Berlin, New York.
- Gardt, Andreas (1999): *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland*. Berlin, New York.
- Gezelius, Johannes (1685): *Grammatica Græca*. Åbo.
- Hernlund, Hugo (1883): *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691-1739 [...]*. Stockholm.
- [Hiärne, Urban] [1717]: *Orthographia Svecana Eller den Retta Swenska Bookstafweringen*.
- Jellinek, Max Hermann (1913-14): *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung* 1-2. Heidelberg.
- Lagerlöf, Petrus (1694): *De Linguae Svecanae Orthographia*. Stockholm.
- Lindroth, Hjalmar (1911-1012): *J. Th. Bureus. Den svenska grammatikens fader*. Lund.
- Pettersson, Gertrud (1984): „Artiklar och substantivböjning“. I: *Tiällmannstudier* (1984), s. 103-126.
- Schletter, Katrin (1985): *Zu einigen sprachlichen Normierungsprozessen des 17. und 18. Jahrhunderts im Urteil zeitgenössischer Poetiken*, Linguistische Studien A. Arbeitsberichte 132: I-II. Berlin.
- Schottelius, Justus Georg (1663 [1967]): *Ausführliche Arbeit von der Teutschen HauptSprache*. Hrsg. Wolfgang Hecht. Hamburg.
- Swedberg, Jesper (1716): *Schibboleth. Swenska Språkets Rycht och Richtigheth*. Skara.
- Teleman, Ulf (1984): „Bestämt och obestämt. Fem 1600-talsgrammatiker på upptäcktsfärd bland modersmålets artiklar“. I: *Festskrift til Einar Lundebj*. Oslo, s. 96-111.
- Teleman, Ulf (2002): *Ära, rikedom och reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. Stockholm.
- Tiällmann, Nils (1696): *Grammatica Suecana. Äller: En Suensk Språk- och Skrif-Konst*. Stockholm.
- Tiällmannstudier* (1984). Lars Wollin (red.) Nordlund 4.
- Wollin, Lars (1984): Donatus och den svenska grammatikens pionjärer. I: *Tiällmannstudier* (1984), s. 5-16.
- Vossius, Gerard Johannes (1635): *De arte grammatica. Libri septem*. Amsterdam.
- Vossius, Gerard Johannes (1693): *Latina grammatica*. 9. uppl. Amsterdam.
- Ältere deutsche Grammatiken in Neudrucken I-IV*. 1894-1897. Strassburg, Halle.
- Ölinger, Albert (1573 [1897]): „Die deutsche Grammatik des Albert Ölinger“. I: *Ältere deutsche Grammatiken in Neudrucken IV*. 1894-1897.

